

ΚΕΝΤΡΟ ΟΔΥΣΣΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΛΙΑΔΑ ΚΑΙ ΟΔΥΣΣΕΙΑ

ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Από τα Πρακτικά
του Δ' Συνεδρίου για την Οδύσσεια
(9-15 Σεπτεμβρίου 1984)

ΙΘΑΚΗ 1986

Η ομηρική γεωγραφία της Ιθάκης

ΕΙΝΑΙ τώρα σχεδόν πενήντα χρόνια που τελείωσαν οι βρετανικές ανασκαφές στην Ιθάκη,¹ αλλά μερικά βασικά προβλήματα αρχαιολογικής και ιστορικής φύσης σχετιζόμενα με την Οδύσσεια παραμένουν άλυτα. Η αρχαιολογική αποστολή Odyssey Project² θα αντιμετωπίσει τα προβλήματα αυτά με υπομονή και θα επιδιώξει την επίλυσή τους με τη μελέτη των αρχαίων πηγών και τη βοήθεια της αρχαιολογικής σκαπάνης. Η είδηση για την έναρξη ανασκαφών στο νησί έχει ήδη δημιουργήσει παγκόσμιο ενδιαφέρον. Οι λόγοι είναι αυτονόητοι: όλοι θέλουν να μάθουν αν έστω και μικρό μέρος της Οδύσσειας κρύβει κάποια ιστορική αλήθεια. Γνωρίζουμε ήδη ότι πολλά από αυτά που περιέχονται στην Ιλιάδα έχει αποδειχτεί ότι βασίζονται σε ιστορική αλήθεια. Με τον Όμηρο στο χέρι, ο Schliemann ανακάλυψε τις πιο σπουδαίες πόλεις της Ιλιάδας: Τροία, Μυκήνες, Τίρυνθα. Πολλοί επιστήμονες και τουρίστες επισκέπτονται τους αρχαιολογι-

1. Η αρχαιολόγος Sylvia Benton, η οποία έκανε την πιο συστηματική δουλειά στο νησί, συνέχισε τη μελέτη της μέχρι πρόσφατα. Ο πρώτος σοβαρός μελετητής του νησιού ήταν ο William Gell, *The Geography and Antiquities of the Ithaca*, London: Longman, Hurst, Rees, and Orme, 1807, και ακολουθούν οι Heinrich Schliemann, *Ithaque, le Péloponnèse, et Troie; recherches archéologiques*, Paris: C. Reinwald, 1869, Wilhelm Dörpfeld, *Alt-Ithaka; ein Beitrag zur Homer Frage, Studien und Ausgrabungen auf den Insel Leukas-Ithaka*, Munich: R. Uhde Verlag, 1927, W. Vollgraff, «Fouilles d'Ithaque», *Bulletin de correspondance hellénique*, 29 (1905) 145-168, και τους Βρετανούς υπό τη διεύθυνση των Heurtley και Benton. Για περίληψη του ιστορικού της έρευνας στο νησί βλ. W. A. Heurtley, «Excavations at Ithaca IV, 1930-1935; Summary of the Work», *Annual of the British School at Athens*, 33 (1939) 22-65, και για τις εκτεταμένες ανασκαφές κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας Π. Καλλιγιάς, «Αρχαιολογικά ευρήματα από την Ιθάκη», *Κεραλλονικά Χρονικά*, 3 (1978) 45-69.

2. Η αποστολή Odyssey Project ιδρύθηκε το 1984 υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών και του Πανεπιστημίου «Washington» του St. Louis των Η.Π.Α. με σκοπό να συνεχίσει την έρευνα στο ζήτημα της Ιθάκης. Στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκονται οι ανασκαφές στη θέση Λετός υπό τη διεύθυνση του υπογράφοντος. Ευχαριστούμε το κέντρο Οδύσσειακών Σπουδών και την National Geographic Society, Η.Π.Α. για τη συμπαράστασή τους.

κούς αυτούς χώρους κάθε χρόνο. Το έργο του Schliemann συνεχίστηκε από πολλούς άλλους αρχαιολόγους, οι οποίοι κατάφεραν να δώσουν σάρκα και οστά στο μυκηναϊκό πολιτισμό (1600-1100 π.Χ.). Υπήρξε όμως και υπάρχει ακόμα μεγάλη απογοήτευση επειδή δεν μπορέσαμε να επαληθεύσουμε την Οδύσσεια. Πρώτος απογοητεύτηκε ο Schliemann, επειδή δεν μπόρεσε να βρει το παλάτι του Οδυσσέα. Λίγοι θυμούνται σήμερα ότι το πρώτο μέρος που έσκαψε ο Schliemann ήταν η Ιθάκη. Ήρθε στο νησί το 1868, δεν βρήκε τίποτε, ξαναγύρισε ύστερα από δέκα χρόνια και πάλι χωρίς επιτυχία.³ Ο συνεργάτης του Dörpfeld ήρθε στο νησί το 1900, έσκαψε σε διάφορες τοποθεσίες χωρίς να βρει τίποτε. Από την απογοήτευσή του, ο Dörpfeld έκανε την εξής σκέψη: μήπως η Ιθάκη του Ομήρου είναι αλλού; Μήπως είναι η Λευκάδα; Άρχισε λοιπόν ανασκαφές στη Λευκάδα, αλλά δεν βρήκε τίποτε το μυκηναϊκό. Παρ' όλα αυτά, ο Dörpfeld επέμενε στη θεωρία του δημιουργώντας το λεγόμενο «ζήτημα Ιθάκης»: φιλόλογοι, αρχαιολόγοι και άλλοι επιστήμονες χωρίστηκαν σε δύο στρατόπεδα. Η διαμάχη μεταξύ τους συνεχίστηκε επί τριάντα χρόνια, με αποτέλεσμα να γραφούν εκατοντάδες άρθρα και βιβλία.⁴ Η σύγχυση που δημιουργήθηκε έχει επικρατήσει σε ορισμένο βαθμό μέχρι σήμερα, παρόλο που η βρετανική αρχαιολογική σχολή κατάφερε ύστερα από πολλά χρόνια εντατικών ανασκαφών και σοβαρών μελετών να αποδείξει ότι η σημερινή Ιθάκη είναι η ίδια με την ομηρική. Οι βρετανοί αρχαιολόγοι βρήκαν λίγα μυκηναϊκά ερείπια και αγγεία στο βόρειο τμήμα του νησιού,⁵ κοντά στο Σταυρό, και μια σπηλιά (το καμίνι του Λοϊζου), όπου από τα γεωμετρικά χρόνια λατρευόταν ο Οδυσσέας.⁶ Παρ' όλες τις προσπάθειές τους όμως δεν ανακάλυψαν την πόλη της Ιθάκης.

Ανέφερα μέχρι τώρα τις κυριότερες αρχαιολογικές προσπάθειες που έγιναν στο νησί. Στην πραγματικότητα, πολλοί άλλοι αρχαιολόγοι μελέτησαν την Ιθάκη είτε με ανασκαφές είτε με βάση το ομηρικό κείμενο. Η

3. Carl Schuchhardt, *Schliemann's Discoveries of the Ancient World*, 1891 (ανατ., New York: Avenel Books, 1979), σ. 303-309 για τις έρευνες του Schliemann το 1878.

4. W. Dörpfeld, *ό.π.*, σ. 405-415, για βιβλιογραφία του ζητήματος Ιθάκης.

5. S. Benton και H. Waterhouse, «Excavations at Ithaca: Tris Langedas», *Annual of the British School at Athens*, 68 (1973) 1-24.

6. S. Benton, «Excavations at Ithaca, III; the Cave of Loizos at Polis, I», *Annual of the British School at Athens*, 35 (1934) 45-73 και «Excavations in Ithaca, III; the Cave at Polis II», *ό.π.*, 39 (1938) 1-51.

βιβλιογραφία για την Ιθάκη είναι τεράστια, αλλά οι περισσότεροι μελετητές συμμαρίζονται την ίδια βασική αμφιβολία για την ιστορικότητα του Ομήρου.⁷ Στην ερμηνεία του ποιητή, οι γνώμες τους διαστέλλονται σε τόσο μεγάλο βαθμό ώστε να κυριαρχεί μέχρι σήμερα μεγάλο χάος. Προτού λοιπόν σας μιλήσω για τους σκοπούς και τις ελπίδες της αποστολής μας στην Ιθάκη, θα ήθελα να ξεκαθαρίσω μερικούς παλιούς λογαριασμούς συγκεντρώνοντας την προσοχή σας στο θέμα της ομηρικής γεωγραφίας, το οποίο αποτελεί τη βάση του ζητήματος Ιθάκης και της αξιοπιστίας του ποιητή.

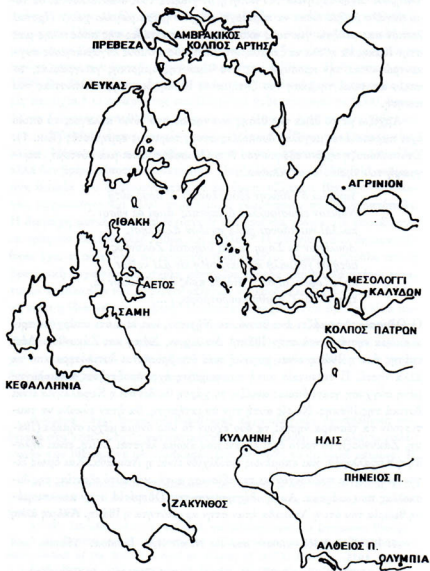
Αρχίζω με το θέμα της θέσης του νησιού στο Ιόνιο πέλαγος, τό οποίο έχει παρουσιάσει μεγάλες δυσκολίες στους τωρινούς ερμηνευτές (Εικ. 1). Στο πολυσυζητημένο εδάφιο του ι⁸ ο Οδυσσεύς κάνει μια σύντομη περιγραφή του νησιού στον Αλκίνοο:

ναιετάω δ' Ἰθάκην εὐδείελον' ἐν δ' ὄρος αὐτῆ
 Νήριτον εἰνοσίφυλλον ἀριπρεπέζ' ἀμφὶ δὲ νῆσοι
 πολλαὶ ναιετάουσι μάλα σχεδὸν ἀλλήλησι,
 Δουλίχιόν τε Σάμη τε καὶ ὕλησσα Ζάκυνθος.
 αὐτὴ δὲ χθαμαλὴ πανυπερτάτῃ εἰν ἀλί κείται
 πρὸς ζόφον, αἱ δὲ τ' ἀνευθε πρὸς ἠῶ τ' ἡελίον τε,
 τρηχεῖ', ἀλλ' ἀγαθὴ κουροτρόφος [...]

Ο Οδυσσεύς ονομάζει ένα βουνό, το Νήριτον, και λέει ότι υπάρχουν τρία ακόμα νησιά κοντά στην Ιθάκη: Δουλίχιον, Σάμη και Ζάκυνθος. Λέει επίσης ότι η Ιθάκη είναι χαμηλή και ότι βρίσκεται δυτικότερα από τα άλλα νησιά. Η τελευταία αυτή παρατήρηση έχει προξενήσει δικαιολογημένη σύγχυση γιατί όποιος ανοίξει το χάρτη θα δει ότι η Κεφαλληνία είναι δυτικά της Ιθάκης. Χωρίς αυτή την παρατήρηση, θα ήταν εύκολο να ταυτιστούν τα τέσσερα νησιά: τα δύο έχουν το ίδιο όνομα μέχρι σήμερα (Ιθάκη, Ζάκυνθος), το τρίτο έχει λιμάνι που ακόμα λέγεται Σάμη, είναι δηλαδή η Κεφαλληνία, και επομένως Δουλίχιον είναι η Λευκάδα. Και όμως λίγοι ομηρολόγοι παραδέχονται την εξίσωση αυτή, και αυτό εξαιτίας της δυσκολίας που ανέφερα. Αυτή οδήγησε και τον Dörpfeld στην απελπισμένη θεωρία του ότι η Λευκάδα ήταν στην αρχαιότητα η Ιθάκη. Ακόμη άλλη

7. Βλ. J. V. Luce, *Homer and the Heroic Age*, London: Thames and Hudson, 1975.

8. ι 21-28. Βλ. Fr. Stubbings, Ithaca, στο: *A Companion to Homer* (επιμ. : A. J. B. Wace & Fr. Stubbings), London: MacMillan, 1962, σ. 398-403 και J. V. Luce, *ό.π.*, σ. 141-155 για λεπτομερή συζήτηση του θέματος.

Εικ. 1. Χάρτης του Ιονίου Πελάγους.

μία δυσκολία γεννήθηκε όταν οι βρετανοί αρχαιολόγοι πολεμώντας τον Dörpfeld υποστήριξαν ότι η Λευκάδα δεν ήταν νησί στην αρχαιότητα αλλά χερσόνησος και επομένως δεν μπορούσε να ήταν ένα από τα τέσσερα νησιά.⁹

Και όμως, ακόμη και αν η Λευκάδα συνδεόταν με ισθμό προς την ηπειρωτική Ελλάδα, θα μπορούσαν να την είχαν ονομάσει νησί οι αρχαίοι κατά τον ίδιο τρόπο που ονόμασαν μια άλλη χερσόνησο, την Πελοπόννησο. Η άλλη δυσκολία του ομηρικού κειμένου, ότι «η Ιθάκη βρίσκεται δυτικότερα των άλλων νησιών», είναι πιά σοβαρή και αινιγματική. Πιστεύω ότι ερμηνεύοντας το κείμενο κάνουμε το βασικό σφάλμα να εξετάζουμε το χάρτη και να βλέπουμε ότι η μισή Κεφαλληνία βρίσκεται δυτικά της Ιθάκης. Εφόσον όμως δεν υπήρχαν χάρτες στην αρχαιότητα, είναι ανάγκη να αναρωτηθούμε πώς αντιμετώπιζαν οι αρχαίοι το πρόβλημα των κατευθύνσεων και αποστάσεων, γιατί μόνον έτσι θα μπορέσουμε να εκτιμήσουμε σήμερα τη δυσκολία του προβλήματος. Ακόμη και μια επιφανειακή εξέταση των πηγών δείχνει ότι ο μόνος τρόπος στη διάθεση των αρχαίων ήταν να υπολογίζουν το χρόνο που έκαναν να ταξιδέψουν από σημείο σε σημείο και να καθορίζουν τη γενική κατεύθυνση σε σχέση με τον ήλιο. Γι' αυτό το λόγο, αντί να εξετάσουμε το χάρτη για να εξηγήσουμε το κείμενο, πρέπει να καθορίσουμε το δρομολόγιο των πλοίων στην εποχή του Ομήρου, αφού βέβαια αποδεχτούμε πρώτα ότι ο ποιητής δεν είχε στη διάθεσή του άλλα σημεία αναφοράς εκτός από τα τοπία που έβλεπε κάποιος ακολουθώντας το δρομολόγιο. Πρέπει επίσης να προσθέσω ότι οι ναυτικοί της εποχής του Ομήρου προτιμούσαν δρομολόγια τέτοια, ώστε να μην αφήνουν την ξηρά από τα μάτια τους.

Στην περίπτωση της Ιθάκης πιστεύω, για διάφορους λόγους που δεν έχω ευκαιρία να αναπτύξω εδώ, ότι το κύριο δρομολόγιο που είχε υπόψη του ο Όμηρος πήγαινε προς την Κυλλήνη της Ήλιδας. Αυτό ακολουθεί ο Τηλέμαχος πηγαίνοντας στην Πύλο. Επιπλέον, σε άλλο σημείο (δ 635) παραπονιέται ο Νοήμων στον Αντίνοο ότι ο Τηλέμαχος του πήρε το πλοίο του να πάει στην Πύλο, αλλά ότι τώρα το χρειάζεται να περάσει απέναντι στην Ήλιδα να φροντίσει τα άλογα και τα μουλάρια του. Το δρομολόγιο αυτό θα πήγαινε προς νότο ακολουθώντας τις ανατολικές ακτές Ιθάκης και Κεφαλληνίας και θα περνούσε μετά απέναντι στην Κυλλήνη. Στο εδάφιο λοιπόν που συζητούμε ο Όμηρος έχει υπόψη του τις κατευθύνσεις και αποστάσεις του δρομολογίου από Κυλλήνη προς Ιθάκη. Έτσι παρατηρούμε

9. Lord of Rodd Rennell, «The Ithaca of the Odyssey», *Annual of the British School at Athens*, 33 (1932) 7-8.

με τον Όμηρο ότι η Κεφαλληνία —δηλαδή το νότιο μέρος της— βρίσκεται πολύ κοντύτερα προς την Πελοπόννησο και ότι πρέπει να ταξιδέψει κανείς αρκετή απόσταση σε βορειοδυτική κατεύθυνση προτού φτάσει στο νότιο μέρος της Ιθάκης. Για τον ναυτικό και για τον Όμηρο δεν έχει σημασία το γεγονός ότι το βόρειο τμήμα της Κεφαλληνίας εκτείνεται δυτικά της Ιθάκης. Ακολουθώντας αυτό το δρομολόγιο η Ιθάκη φαίνεται χαμηλή σε σχέση με τον τεράστιο όγκο της νότιας Κεφαλληνίας. Ο Όμηρος εννοεί λοιπόν ότι σε σχέση με το δρομολόγιο Κυλλήνης-Ιθάκης το νησί του Οδυσσέα βρίσκεται μακρύτερα και σε βορειοδυτική κατεύθυνση. Αυτό είναι διαφορετικό από την ερμηνεία ότι η Ιθάκη βρίσκεται δυτικά της Κεφαλληνίας και δείχνει ότι ο Όμηρος έκανε μια μικρή σχετικά παρεξήγηση.

Ας εξετάσουμε τώρα το φυσικό περιβάλλον του ίδιου του νησιού (Εικ. 2). Στο εδάφιο που ανέφερα πριν και σε άλλα μέρη της Οδύσσειας αναφέρεται το βουνό Νήριτον. Από τα συμφραζόμενα βγαίνει ότι είναι το πιό ψηλό της Ιθάκης, δηλαδή η Ανωγή, που είναι το κύριο βουνό του βορεινού μέρους του νησιού. Υπάρχει σήμερα γενική σχεδόν συμφωνία για την ταύτιση αυτή.¹⁰ Ο Όμηρος ονομάζει ένα ακόμα βουνό, το Νήιον, το οποίο ταυτίζεται από τους πιό πολλούς μελετητές με το άλλο μεγάλο βουνό της Ιθάκης στο νότιο μέρος του νησιού, που λέγεται σήμερα Μεροβίγλι ή Πεταλιάτικο. Ο Όμηρος χρησιμοποιεί το επίθετο ύπονήιον για την πόλη της Ιθάκης, δηλαδή κάτω από το βουνό Νήιον. Επειδή υπάρχουν αμφιβολίες για τη θέση της πόλης, έχουν δημιουργηθεί διαφωνίες για την ταύτιση του Νηίου.¹¹ Θα επανέλθουμε όμως στο θέμα της πόλης σε λίγο.

Πιό πολύπλοκο έχει καταλήξει να είναι το θέμα των λιμανιών της Ιθάκης. Σύμφωνα με την ερμηνεία των Βρετανών, ο Όμηρος αναφέρεται σε τέσσερα λιμάνια, όπως τα βλέπω όμως εγώ είναι μόνο τρία. Δύο λιμάνια έχουν το όνομά τους: ο Φόρκυς και το Ρεϊθρον. Η σύγχυση που επικρατεί σήμερα οφείλεται στην τοποθέτηση από τους βρετανούς αρχαιολόγους της ομηρικής πόλης στο βόρειο τμήμα του νησιού (περιοχή Σταυρού). Στη συνέχεια τοποθέτησαν το λιμάνι του Φόρκυκος στον όρμο Δεξιά και δημιούργησαν ένα ανύπαρκτο λιμάνι, το ανώνυμο της πόλης του Οδυσσέα, και το τοποθέτησαν κοντά στο Σταυρό στον κόλπο που λέγεται Πόλη.¹² Ο Φόρκυς όμως είναι στην Οδύσσεια το κύριο λιμάνι της Ιθάκης,

10. Αθ. Λεκατσάς, *Η Ιθάκη*, Αθήνα: Α. Φραντσεσκάκη, 1933, σ. 64.

11. Αθ. Λεκατσάς, *ό.π.*, σ. 64-65.

12. Fr. Stubbings, *ό.π.*, σ. 414-416.

Εικ. 2. Χάρτης της Ιθάκης.

εκεί που αγκυροβολούσαν τα πλοία τους οι κάτοικοι. Ο Όμηρος το περιγράφει με λεπτομέρεια (ν 96-101) όταν επιστρέφει ο Οδυσσέας:

*Φόρκυος δέ τίς ἐστι λιμὴν, ἄλιόιο γέροντος,
ἐν δῆμῳ Ἰθάκης· δύο δὲ προβλήτες ἐν αὐτῷ
ἄκται ἀπορρώγες, λιμένος ποτιπεκτηοῖται,
αἱ τ' ἀγέμων σκεπόωσι δυσαῶν μέγα κῦμα
ἐκτοθεν· ἔντοσθεν δέ τ' ἄνευ δεσμοῖο μένουσι
νῆες εὖσσελμοι, ὄτ' ἄν ὄρμου μέτρον ἴκωνται.*

[Γπάρχει στη χώρα της Ιθάκης ένα λιμάνι του γέροντα της θάλασσας Φόρκυος· δύο απόκρημα ακρωτήρια, το ένα απέναντι στο άλλο, κλείνουν το λιμάνι και το προστατεύουν απ' τα μεγάλα κύματα και τους φοβερούς ανέμους που φυσούν απέξω. Μέσα όμως τα πλοία μπορεί να μείνουν και άδετα, αφού μπουν στο λιμάνι και αγκυροβολήσουν.]

Πιστεύω ότι όλοι οι ντόπιοι θα αναγνωρίσουν εύκολα ποιο λιμάνι περιγράφει ο Όμηρος, γιατί ένα μόνο τέτοιο έχει η Ιθάκη και χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα: το Βαθύ. Αυτή τη γνώμη είχε ο Λεκατσάς και άλλοι πολλοί.¹³ Όχι μόνο η περιγραφή του Ομήρου είναι σαφέστατη, αλλά το Βαθύ είναι ένα από τα ασφαλέστερα φυσικά λιμάνια στην Ελλάδα και κατά πάσα πιθανότητα η ύπαρξή του προσέκλυσε τους πρώτους μυκηναίους εμπόρους στο νησί. Ούτε χρειάζεται να αναζητήσουμε την πόλη δίπλα ακριβώς στο λιμάνι. Οι έμποροι της εποχής εκείνης δεν ταξίδευαν καθημερινά, απεναντίας χρησιμοποιούσαν τα πλοία τους για λίγα και μακρινά ταξίδια. Σε πολλά μέρη της Οδύσειας υπονοείται ότι χρειαζόταν μεγάλη διαδικασία να βάλουν και να βγάλουν τα πλοία στο λιμάνι. Ένα από αυτά τα εδάφια παρουσιάζει νομίζω ιδιαίτερο ενδιαφέρον (π 324): όταν επέστρεψε ο Τηλέμαχος από την Πύλο αποβιβάστηκε κρυφά και πήγε στο χοιροστάσιο του Ευμαίου. Στη συνέχεια, οι σύντροφοί του έφεραν το πλοίο να το αράξουν στο λιμάνι. Ο Όμηρος δεν αναφέρει εδώ όνομα, αλλά εννοείται ότι το αράζουν στο λιμάνι της πόλης, γιατί εκεί πηγαίνουν μετά:

οἱ δ' ὅτε δὴ λιμένος πολυβενθέος ἐντὸς ἴκοντο 324
[...]
αὐτίκα δ' ἐς Κλυτίοιο φέρον περικαλλέα δῶρα. 327
αὐτὰρ κήρυκα πρόεσαν δόμον εἰς Ὀδυσῆος [...] 328

[και εκείνοι, μόλις έφτασαν μέσα στο πολύ βαθύ λιμάνι... αμέσως μετέφεραν τα ωραία δώρα στο σπίτι του Κλυτίου. Αλλά έστειλαν έναν κήρυκα στο παλάτι του Οδυσσέα, ...]

13. Αθ. Λεκατσάς, *ό.π.*, σ. 65.

Το λιμάνι της πόλης το περιγράφει «πολύ βαθύ» ο Όμηρος, εννοώντας βέβαια όχι το βάθος της θάλασσας, αλλά τον βαθιά σκαμμένο από τη φύση κόλπο. Το ίδιο χαρακτηριστικό προκάλεσε τη σημερινή ονομασία του λιμανιού: Βαθύ. Μαθαίνουμε λοιπόν από αυτό το εδάφιο δύο πράγματα: ότι το «πολύ βαθύ» λιμάνι είναι το ίδιο με του Φόρκυκος και ότι το λιμάνι του Φόρκυκος και το λιμάνι της πόλης είναι το ίδιο πράγμα. Γιατί και αλλού μιλάει μόνο για «το λιμάνι» ο Όμηρος, αλλά σε ένα ακόμα σημείο είναι σίγουρο ότι εννοεί τον Φόρκυκα: όταν ο Οδυσσέας, μετά την άφιξή του στην Ιθάκη φεύγει για το χοιροστάσιο του Ευμαίου (ξ 1) ο ποιητής λέει απλώς:

Αὐτὰρ ὁ ἐκ λιμένος προσέβη τρηχεῖαν ἀταρπὸν

[ο Οδυσσέας έφυγε απ' το λιμάνι και ανέβηκε το βραχώδες μονοπάτι.]

Ξέρουμε βέβαια το λιμάνι αυτό, γιατί εκεί αποβιβάστηκε ο Οδυσσέας: είναι το λιμάνι του Φόρκυκος, που περιέγραψε ο ποιητής στο εδάφιο που συζήτησα πριν. Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία ότι το δεύτερο λιμάνι, το «λιμάνι της πόλης», δημιουργήθηκε από τους Βρετανούς — ο Όμηρος γνωρίζει μόνον ένα.

Το δεύτερο λιμάνι της Οδύσσειας, το Ρεΐθρον, αναφέρεται ονομαστικά μόνο μία φορά: στο α (186) η Αθηνά εμφανίζεται στον Τηλέμαχο με τη μορφή του Μέντη. Σε ερώτηση του Τηλέμαχου απαντάει ότι έχει αράξει το πλοίο της κοντά στην εξοχή, μακριά από την πόλη, στο λιμάνι Ρεΐθρον, κάτω από το δασωμένο βουνό Νήιον. Το κείμενο δεν περιγράφει το Ρεΐθρον με λεπτομέρεια και μας γεννάει αμφιβολίες για την ταύτισή του. Εντοπίζει όμως και αυτό το λιμάνι, όπως του Φόρκυκος, κοντά στην πόλη και κάτω από το βουνό Νήιον. Μπορούμε να παρατηρήσουμε εδώ ότι γενικότερα ο Όμηρος αναφέρει ονομαστικά μοναδικά ή σημαντικά στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος και παραλείπει αναφορές ή ονομασίες των μικρών και ασήμαντων. Αν εξαιρέσουμε λοιπόν το Βαθύ, μένει μόνον ένα άλλο λιμάνι που να αντιστοιχεί με αυτά που λέει ο Όμηρος: ο όρμος του Αετού ή Μώλου που είναι ένα από τα πιό εντυπωσιακά τοπία της Ιθάκης. Ο μυχός του βρίσκεται κάτω από το Μεροβίγλι/Νήιον, ενώ η δυτική πλευρά του συνεχίζει σε ευθεία σχεδόν γραμμή και επί μεγάλη απόσταση (9 χλμ. περίπου) κάτω από το βουνό Ανωγή/Νήριτον, ώστε να δίνει την εντύπωση ενός μεγάλου ποταμού, χαρακτηριστικό που μπορεί να ενέπνευσε την ονομασία Ρεΐθρον (= ποτάμιο ρεύμα).¹⁴ Επιπλέον, ο όρμος

14. Από ό,τι γνωρίζω δεν έχει προτείνει κανείς μέχρι τώρα την ταύτιση του κόλπου του Αετού με το Ρεΐθρον. Οι περισσότεροι μελετητές αναζήτησαν τον κόλπο

του Αετού είναι σημαντικός, γιατί ελέγχει την είσοδο προς το λιμάνι του Φόρκυκος και την πρόσβαση προς την πόλη της Ιθάκης, όπως θα δούμε.

Μένει το τρίτο λιμάνι, που δεν έχει όνομα στην Οδύσσεια: εκεί αποβιβάζεται ο Τηλέμαχος γυρίζοντας από την Πύλο. Στο ο 28-39 υπάρχει η καλύτερη ένδειξη γι' αυτό το λιμάνι: η Αθηνά συμβουλεύει τον Τηλέμαχο, μόλις φτάσει στο πρώτο ακρωτήριο της Ιθάκης, να πάει ο ίδιος στο χοιροστάσιο του Ευμαίου και να στείλει μετά τους συντρόφους με το πλοίο στην πόλη. Αυτό σημαίνει ότι ο Τηλέμαχος αποβιβάζεται στο νότιο μέρος του νησιού που συναντά κανείς πρώτα όταν έρχεται από Πύλο· εκεί κοντά, στην πεδιάδα του Μαραθιά, ζούσε ο Εύμαιος. Ένα μόνο λιμάνι υπάρχει στο νότιο μέρος του νησιού, το Άντρι, και μπορούμε να πούμε με σιγουριά ότι γι' αυτό μιλάει ο Όμηρος.¹⁵

Εξετάσαμε μέχρι τώρα αυτά που λέει ο Όμηρος σχετικά με τη θέση του νησιού, τα βουνά και τα λιμάνια του. Προτού προχωρήσουμε σε άλλα φυσικά χαρακτηριστικά (πηγές, σπήλαια, νησάκια), καλό είναι να δούμε τί λέει για τους οικισμούς και τη θέση τους. Στην Οδύσσεια είναι ολοφάνερο ότι στο νησί υπάρχει μία μόνο πόλη, η πόλη της Ιθάκης. Εδώ είναι και το παλάτι, το ιερό του Απόλλωνα, μια αγορά και μια κρήνη. Οι μόνοι άλλοι κατοικήσιμοι χώροι είναι το χοιροστάσιο του Ευμαίου και οι κήποι του Λαέρτη. Και οι δύο είναι μακριά από την πόλη. Η σχέση των τριών οικισμών φαίνεται καλύτερα στο π 138-9, όταν ο Εύμαιος πρόκειται να πάει στο παλάτι να φέρει μήνυμα στην Πηνελόπη. Ρωτάει λοιπόν ο Εύμαιος τον Τηλέμαχο αν είναι ανάγκη να συνεχίσει προς τους κήπους του Λαέρτη για να δώσει το ίδιο μήνυμα στο γέρο, αφού μιλήσει πρώτα της Πηνελόπης. Ο Τηλέμαχος του απαντάει να γυρίσει ο ίδιος πίσω και να πάει άλλος από το παλάτι στο Λαέρτη. Από αυτό το εδάφιο, αλλά και άλλα πολλά, βγαίνει ότι η πόλη είναι κάπου στο μέσο του νησιού και ότι οι άλλοι δύο οικισμοί είναι μακριά από την πόλη. Επειδή το νησί είναι μακρόστενο δεν είναι εύκολο να χαθούμε: υπάρχουν βασικά τρία εύφορα μέρη που αντιστοιχούν σε τρεις πεδιάδες, η μία στο νότιο μέρος του νησιού, στο Μαραθιά, η δεύτερη στον κάμπο του Βαθιού και η τρίτη στο Σταυρό. Ξέρουμε αυτό στο βόρειο τμήμα της Ιθάκης, βλ. Λεκατσάς, *ό.π.*, σ. 67, Stubbings, *ό.π.*, σ. 416. Ο V. Bérard, *Ithaque et la Grèce des Achéens*, Paris: A. Colin, 1927, σ. 274 δίνει την ίδια ερμηνεία στη λέξη αλλά ταυτίζει το Ρεϊθρον με ποτάμι της βόρειας Ιθάκης.

15. Υπάρχει γενική σχεδόν συμφωνία σχετικά με την ταύτιση του λιμανιού αυτού, της θέσης του χοιροστασίου του Ευμαίου, και του βράχου του Κόρακα με τοποθεσίες της νότιας Ιθάκης· βλ. Λεκατσάς, *ό.π.*, σ. 68-69· Stubbings, *ό.π.*, σ. 414· Luce, *ό.π.*, σ. 146-148.

ήδη ότι το χοιροστάσιο του Ευμαίου τοποθετείται εύκολα στο Μαραθιά. Η πόλη πρέπει να βρίσκεται κοντά σε μια από τις άλλες δύο πεδιάδες. Οι βρετανοί αρχαιολόγοι την τοποθετούν στο Σταυρό, επειδή βρήκαν εκεί λίγα μυκηναϊκά στοιχεία: δύο σπίτια στα Τριλάγγαδα¹⁶ και έναν προϊστορικό οικισμό στα Πηλικάτα.¹⁷ Οι ανασκαφές τους όμως δεν απέδωσαν τίποτε συγκεκριμένο που να αντιστοιχεί στην ομηρική πόλη. Η θεωρία τους έχει δημιουργήσει αμφιβολίες όχι μόνο για τη θέση της πόλης αλλά και για την ύπαρξή της. Ο Όμηρος όμως είναι σαφέστατος για τη θέση της και χρειάζεται να εξετάσουμε πάλι αυτά που λέει.

Σε πολλά σημεία χρησιμοποιεί το επίθετο *ἀμφιάλος*, κτισμένη δηλαδή πάνω σε δύο θάλασσες.¹⁸ Σε άλλο σημείο¹⁹ ο Τηλέμαχος λέει στο Νέστορα ότι έρχεται από την *ὕπονηιο* Ιθάκη, που σημαίνει ότι η πόλη είναι κτισμένη κάτω από το βουνό Νήιο. Αυτά τα δύο επίθετα μαζί δείχνουν ότι ο Όμηρος τοποθετεί την πόλη στον Πάνω Αετό, τη μόνη τοποθεσία που έχει κοντά της δύο θάλασσες (τους κόλπους του Αετού και του Πίσω Αετού) και βρίσκεται κάτω από το Νήιο (Μεροβίγλι). Επί πλέον, η θέση αυτή είναι κοντά στο λιμάνι του Φόρκυνος (Βαθύ) και στο λιμάνι του Ρείθρου (κόλπος Αετού). Εξάλλου, μόνον αν τοποθετηθεί η πόλη στον Πάνω Αετό έχει νόημα αυτό που λέει ο Εύμαιος: να πάει δηλαδή στο Λαέρτη αφού επισκεφτεί την Πηνελόπη. Το ίδιο συμπέρασμα βγαίνει και από άλλου: ο Οδυσσεύς πηγαίνει πρώτα στην πόλη και στο παλάτι του και μετά επισκέπτεται τον πατέρα του Λαέρτη.²⁰ Αλλά υπάρχουν και άλλοι λόγοι που ευνοούν τον Πάνω Αετό.

Η τοποθεσία του Πάνω Αετού, που βρίσκεται στον ισθμό μεταξύ βόρειας και νότιας Ιθάκης, ελέγχει την είσοδο προς το νησί. Από και βλέπει κανένας όλα τα πλοία που πλησιάζουν από ανατολικά και που κυκλοφορούν στο στενό μεταξύ Ιθάκης και Κεφαλληνίας. Ο Πάνω Αετός είναι οχυρή θέση, έχει καλό κλίμα και είναι κοντά στον πλουσιότερο κάμπο του νησιού, το Βαθύ. Αρχαίοι συγγραφείς μαρτυρούν ότι ήταν κατοικημένος ο χώρος στο τέλος της αρχαιότητας γνωστός με το όνομα Αλακομεναί.²¹

16. Benton και Waterhouse, *δ.π.*

17. Heurtley, «Excavations at Ithaca II; the Early Helladic Settlement at Pelicata», *Annual of the British School at Athens*, 35 (1934) 1-44 και «Excavations at Ithaca IV, 1930-1935; Summary of the Work», στο *ίδιο*, 40 (1939) 1-13. Ο William M. Leake, *Travels in Northern Greece*, III (ανατ., Amsterdam: Hakkert, 1967), 1835, σ. 34, πρώτος τοποθέτησε την πόλη στο βορεινό μέρος του νησιού.

18. α 386, 395, 401· β 293· φ 252. 19. γ 81. 20. ψ 344-372.

21. Ο Στράβων, 10.2.16, παρανόησε τον Σκύλακα και τοποθέτησε τις Αλαλ-

Ο τρίτος οικισμός, οι κήποι του Λαέρτη, ήταν επομένως στο Σταυρό. Είναι πολύ πιθανό τα σπίτια που έσκαψε η Sylvia Benton να ανήκαν στους κήπους του Λαέρτη. Το βόρειο τμήμα του νησιού είναι εύφορο, αλλά προσφέρεται περισσότερο στη δενδροκαλλιέργεια, επειδή το έδαφος είναι ανώμαλο. Η πόλη δεν μπορεί να ήταν εκεί, διότι όχι μόνο τα ίχνη κατοίκησης είναι πολύ αραιά, αλλά και από τους πολλούς κόλπους στην περιοχή κανένας δεν προσφέρει την ασφάλεια ενός φυσικού λιμανιού όπως το Βαθύ.

Ας εξετάσουμε τώρα τα υπόλοιπα φυσικά χαρακτηριστικά του νησιού στην Οδύσσεια. Υπάρχουν δύο πηγές νερού. Η μία ονομάζεται Αρέθουσα²² και τοποθετείται κοντά στο χοιροστάσιο του Ευμαίου και την κόρακος πέτρη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πηγή αυτή βρίσκεται στο νότιο τμήμα του νησιού στην τοποθεσία Περαπηγάδι.²³ Εκεί ταυτίζεται εύκολα και η κορακόπετρα, μια απόκρημνη τοποθεσία στο ανατολικό μέρος της Ιθάκης από πάνω της εκτείνεται η πεδιάδα του Μαραθιά, όπου ήταν το χοιροστάσιο του Ευμαίου.

Η άλλη πηγή δεν έχει όνομα αλλά περιγράφεται με λεπτομέρεια.²⁴ Ο Οδυσσεάς φτάνει στην πόλη με τον Εύμαιο και βλέπει εκεί κοντά μια κτιστή κρήνη (τυκτηή κρήνη), όπου πηγαίνουν οι κάτοικοι να πάρουν νερό. Την είχαν κτίσει ο Ίθακος, ο Νήριτος και ο Πολύκτωρ. Γύρω από την κρήνη υπάρχουν λεύκες· κρύο νερό τρέχει από το βράχο και πάνω του είχε κτιστεί βωμός των νυμφών. Η ίδια κρήνη αναφέρεται αλλού²⁵ μόνο ως μελάνυδρος, που σημαίνει «μαυρονέρα». Όπως και στο προηγούμενο εδάφιο, βρισκόμαστε και πάλι στην πόλη: είκοσι υπηρέτριες φεύγουν από το παλάτι να πάνε στην κρήνη για νερό. Τόσο οι βρετανοί αρχαιολόγοι, αλλά και άλλοι που τους ακολουθούν, παραδέχτηκαν την ύπαρξη τρίτης πηγής με το όνομα «Μελάνυδρος» και την τοποθέτησαν κοντά στον Άγιο Αθανάσιο, στο βόρειο τμήμα του νησιού. Η λέξη «μελάνυδρος» όμως είναι επίθετο και χρησιμοποιείται από τον Όμηρο γενικά για πηγές: ακόμα και

κοιμένες στη νησίδα Αστερίς· ο Πλούταρχος, *Ήθικά*, Αίτια... Έλληνικά 43, απεναντίας συνδέει την ονομασία αυτή με τον Οδυσσεά. Η σύνδεση μεταξύ των ιστορικών Αλαλκομενών και της ομηρικής Ιθάκης αποδεικνύεται, όπως θα δούμε, και από τα αρχαιολογικά ευρήματα, ειδικότερα τα ευρήματα των βρετανικών ανασκαφών.

22. v 408.

23. Αθ. Λεκατσάς, *ό.π.*, σ. 63-64.

24. ρ 204-211.

25. σ 153-154, 158.

η Αρέθουσα έχει «μέλαν ύδωρ» και οι πηγές γενικά λέγονται μελάνυδρες²⁶ κατά τον ίδιο τρόπο που η θάλασσα λέγεται «οἴνουφ πόντος», δηλαδή σκούρα σαν το κρασί. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η μελάνυδρος και η «τυκτὴ κρήνη» του Ἴθακου είναι η ίδια πηγή και δεν πρέπει να αναζητηθεί στο βόρειο μέρος του νησιού, αλλά αν πραγματικά υπήρξε και αν έχει διατηρηθεί, θα πρέπει να βρεθεί και αυτή κοντά στην πόλη, δηλαδή στον Πάνω Λετό.

Από σπηλιές μία μόνον αναφέρει ο Ὅμηρος: των νυμφών που λέγονται νηιάδες. Τόσο από τη λεπτομερή περιγραφή του ποιητή, όσο και από την τοποθεσία που υποδεικνύεται, κοντά στο λιμάνι του Φόρκυνος, δεν έχει αμφισβητηθεί σχεδόν κανείς μέχρι τώρα ότι πρόκειται για τη Μαρμαροσπηλιά, πάνω από το Βαθύ.²⁷ Η σπηλιά είναι αρκετά μεγάλη, έχει δύο «εισόδους», μία για τους θνητούς και μία για τους θεούς (άνοιγμα στην οροφή), όπως λέει ο ποιητής. Υπάρχουν σταλακτίτες και σταλαγμίτες, νερό στάζει ακόμα, και σε έρευνες που έχουν γίνει έχει βρεθεί ένας βωμός, της ελληνοιστικής ίσως εποχής. Η ύπαρξη της σπηλιάς στη θέση αυτή ενισχύει την ταύτιση των άλλων τοποθεσιών, όπως τις παρουσίασα μέχρι τώρα, και συμπληρώνει την έγκυρη εικόνα που μας δίνει ο Ὅμηρος.

Το τελευταίο πρόβλημα, το πιό αινιγματικό από όλα, έχει παραμείνει άλυτο μέχρι σήμερα· η ταύτιση του νησιού Αστερίς. Ένα από τα πιό δραματικά στοιχεία της Οδύσσειας στρέφεται γύρω από την παγίδευση του Τηλέμαχου από τους μνηστήρες. Ἦδη στο β 367 η πιστή τροφός Ευρύκλεια προειδοποιεί τον Τηλέμαχο ότι οι μνηστήρες θα του κάνουν κακό όταν επιστρέψει από το ταξίδι του στην Πύλο και Σπάρτη. Στο δ 670-672, 844-847 οι μνηστήρες αποφασίζουν να του στήσουν καρτέρι στην Αστερίδα και να κρυφτούν με το πλοίο τους πίσω από το νησί. Ο Τηλέμαχος όμως ακούει τη συμβουλή της Αθηνάς (ο 28-42) και αποφεύγει την ενέδρα οδηγώντας το πλοίο του κοντά στο χοιροστάσιο του Ευμαίου. Έτσι, σώζεται ο Τηλέμαχος και οι μνηστήρες γυρίζουν στην πόλη άπρακτοι. Πού βρίσκεται λοιπόν αυτή η Αστερίς;

Η μόνη θεωρία που επικρατεί σήμερα προέρχεται από τους βρετανούς αρχαιολόγους, οι οποίοι τοποθετούν την Αστερίδα κοντά στο βόρειο μέρος του νησιού για δύο λόγους: πρώτα επειδή πιστεύουν ότι η πόλη βρί-

26. I 14.

27. v 103-112, 347-348. Λεκατσάς, *ό.π.*, σ. 69-70.

σκεται εκεί και δεύτερο διότι, σύμφωνα με την ερμηνεία τους, ο Όμηρος λέει ότι η Αστερίς ήταν στο στενό μεταξύ Ιθάκης και Κεφαλληνίας. Υπάρχει λοιπόν ένα νησίδιο κοντά στο βόρειο μέρος της Κεφαλληνίας που λέγεται Δασκαλιό. Επειδή δεν υπάρχει άλλο, έχει ταυτιστεί με την Αστερίδα.²⁸ Το Δασκαλιό όμως είναι τόσο μικρό, χαμηλό και αφιλόξενο, ώστε ούτε πλοίο μπορεί να κρυφτεί πίσω του ούτε ενέδρα μπορεί να στήσει κανένας, γιατί είναι δίπλα στην Κεφαλληνία και πολύ μακριά από την Ιθάκη. Μήπως καταποντίστηκε η Αστερίς; Ή μήπως κάνει λάθος ο Όμηρος; Ας εξετάσουμε το κείμενο να δούμε τί λέει ο ποιητής.²⁹

*ἔστι δέ τις νῆσος μέσση ἀλί πετρήεσσα,
μεσσηγὸς Ἰθάκης τε Σάμοιο τε παιπαλοέσσης,
Ἀστερίς, οὐ μεγάλη λιμένες δ' ἔνι ναύλοχοι αὐτῇ
ἀμφίδυμοι τῇ τὸν γε μένον λοχόωντες Ἀχαιοί.*

[Υπάρχει ένα βραχώδες νησί στη μέση της θάλασσας, στα μισά του δρόμου (μεσσηγὸς) από Ιθάκη προς Σάμο, η Αστερίς, που δεν είναι μεγάλη· υπάρχει εκεί λιμάνι με είσοδο από δύο μεριές όπου μπορούν να αγκυροβολήσουν πλοία. Εκεί έστησαν καρτέρι οι Αχαιοί.]

Σε ένα άλλο σημείο η Αθηνά λέει στον Τηλέμαχο:³⁰

<i>μνηστήρων σ' ἐπιτηδῆς ἀριστῆες λοχόωσιν</i>	28
<i>ἐν πορθμῷ Ἰθάκης τε Σάμοιο τε παιπαλοέσσης,</i>	29
[...]	
<i>αὐτὰρ ἐπὴν πρώτην ἀκτὴν Ἰθάκης ἀφίκηαι,</i>	36
<i>νῆα μὲν ἐς πόλιν ὀτρύναι καὶ πάντας ἐταίρους,</i>	37
<i>αὐτὸς δὲ πρόωιστα συβώτην εἰσαφικέσθαι,</i>	38
<i>ὅς τοι ὕδν ἐπίουρος, ὁμῶς δέ τοι ἦπια οἶδεν.</i>	39

[Οι μνηστές σου έχουν στήσει καρτέρι στον πορθμό ανάμεσα Ιθάκης και Σά-

28. Heurtley, *ό.π.* (1939) 6· Stubbings, *ό.π.*, σ. 405. Ο Bérard, *ό.π.*, σ. 306-316 εξέτασε μεταξύ άλλων την πιθανότητα καταβύθισης της Αστερίδος.

29. Η καλύτερη περιγραφή της Αστερίδος βρίσκεται στο δ 844-847.

30. ο 28-29 και 36-39 «Οι μνηστές σου έχουν στήσει καρτέρι στον πορθμό Ιθάκης και Σάμου» (ο 28-29): η λέξη *πορθμός* μεταφράζεται συνήθως «στενό», και το μόνο στενό που υπάρχει είναι δυτικά της Ιθάκης όπου υπάρχει το Δασκαλιό. Όπως, ήδη, πρότεινε ο Brewster, «Asteris», *Harvard Studies in Classical Philology*, 33 (1922) 70-74, πορθμός μεταφράζεται καλύτερα σαν «πέρασμα», σε σχέση δηλαδή με το ταξίδι μεταξύ Ιθάκης και Σάμης. Μόνον έτσι έχουν νόημα οι στίχοι 36-39 όπου ο Τηλέμαχος αποβιβάζεται στο νότιο μέρος του νησιού και πηγαίνει στο χοιροβασκό, ενώ οι σύντροφοί του συνεχίζουν το ταξίδι προς την πόλη.

μου. Εσύ όμως να οδηγήσεις το πλοίο σου μακριά απ' τα νησιά, αλλά μόλις φτάσεις στην πλησιέστερη ακτή της Ιθάκης να πας πρώτα εσύ στο χοιροβουκό και να στεθείς μετά τους συντρόφους σου στην πόλη.]

Ο Τηλέμαχος γυρίζει λοιπόν από την Πύλο ακολουθώντας τη δυτική ακτή της Πελοποννήσου. Το δρομολόγιο οδηγεί από νότο προς βορρά προς το διάυλο Ζακύνθου. Από εκεί, αν συνεχίσει κανένας βορεινά, θα πάει στις Εχινάδες, «τα νησιά» που λέει ο Όμηρος. Η Αθηνά όμως του λέει να τα αποφύγει, προφανώς για να μην τον δουν οι μνηστήρες. Του λέει δηλαδή να πάει βορειοδυτικά προς την Κεφαλληνία, και ακολουθώντας την ανατολική ακτή της Κεφαλληνίας να φτάσει στη νότια Ιθάκη. Μετά θα αποβιβαστεί, όπως είδαμε, στο Άντρι και οι σύντροφοί του θα συνεχίσουν προς την πόλη. Έτσι εξηγείται το δεύτερο εδάφιο χωρίς δυσκολία. Στο πρώτο εδάφιο όπου δίνεται η θέση της Αστερίδος, το κλειδί είναι η λέξη *μεσσηγύς*: αν το ερμηνεύσει κανείς σαν ανάμεσα Ιθάκης και Σάμου και κοιτάξει το χάρτη, το μόνο νησί που θα βρει είναι το Δασκαλιό· αν όμως το μεταφράσουμε στα *μισά του δρόμου* το νόημα της φράσης αλλάζει τελείως: ο Όμηρος εννοεί ότι η Αστερίς βρίσκεται στο μέσο της απόστασης καθώς ταξιδεύει κανείς με το πλοίο από την Ιθάκη (δηλαδή το Βαθύ/Φόρκυς) προς τη Σάμο (το λιμάνι Σάμη Κεφαλληνίας). Αυτό ακριβώς είναι το δρομολόγιο που κάνει ακόμα και σήμερα το πλοίο της γραμμής. Και ακριβώς στο μέσο της απόστασης υπάρχει το καλά καμουφλαρισμένο νησί που λέγεται Περραπηγάδι, οι παλιοί χάρτες το λένε Λυγία. Το νησί αυτό αντιστοιχεί στην περιγραφή του ομηρικού κειμένου: όποιος πηγαίνει προς το Βαθύ θα περάσει από και αναγκαστικά και αν δεν γνωρίζει την περιοχή δεν θα δει το νησί, επειδή μοιάζει από μακριά σαν τμήμα της Ιθάκης. Εύκολα μπορούν να κρυφτούν πλοία από πίσω γιατί το νησί είναι και μεγάλο και ψηλό. Αυτό το νησί πρέπει να είναι η αρχαία Αστερίς.

Με την ταύτιση της Αστερίδος λύνεται ένα από τα πιο δύσκολα προβλήματα της ομηρικής γεωγραφίας της Ιθάκης. Αυτό είναι και το τελευταίο πρόβλημα που θα συζητήσω εδώ, γιατί εκτός από μερικές μικρολεπτομέρειες εκάλυψα όλα τα βασικά γεωγραφικά στοιχεία της Οδύσσειας. Όλα μαζί τα στοιχεία αυτά παρουσιάζουν μια συνοχή και συνέπεια, και αποδεικνύουν ότι ο Όμηρος γνώριζε καλά την Ιθάκη. Εκείνοι που πρότειναν διαφορετική ερμηνεία του ομηρικού κειμένου το έκαναν από την απογοήτευσή τους που δεν μπόρεσαν να εντοπίσουν τη μυκηναϊκή πόλη και το παλάτι του Οδυσσέα. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι ο Schliemann, άρι-

στος γνώστης της Οδύσσειας, ήρθε κατευθείαν στον Αετό, γιατί το κείμενο είναι πραγματικά σαφέστατο.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα του Αετού ήταν πολύ σημαντικά: ακόμα και προτού αρχίσουμε εμείς τις ανασκαφές, οι βρετανοί αρχαιολόγοι έκαναν τις καλύτερες ανακαλύψεις νότια του παρεκκλησιού του Αγίου Γεωργίου. Όπως προτείνει ο συνάδελφος Πέτρος Καλλιγιάς,³¹ τα υπολείμματα που βρήκαν εκεί ανήκαν σε σημαντικό ιερό του Απόλλωνα με πολύ παλιά ιστορία, ίσως ήδη από τα τέλη του 9ου π.Χ. αι., την εποχή δηλαδή που αποικήθηκε η Ιθάκη από τους Κορινθίους. Η λατρεία του Απόλλωνα, κατά πάσα πιθανότητα στο ιερό των βρετανικών ανασκαφών, αναφέρεται στην Οδύσσεια σε σχέση με την πόλη της Ιθάκης:³²

*κήρυκες δ' ἀνά ἄστρῳ θεῶν ἱερὴν ἑκατόμβην
ἦγον' τοί δ' ἀγέροντο κάρη κομόωντες Ἀχαιοί
ἄλσος ὕπο σκιερὸν ἑκατηβόλου Ἀπόλλωνος.*

[Οι αγγελιοφόροι οδήγησαν ανά την πόλη την ιερά εκατόμβη των θεών και οι μακρόκωμοι Αχαιοί μαζεύτηκαν κάτω απ' το σκιερό άλσος του εκατηβόλου Απόλλωνα.]

Πολλά αναθήματα του ιερού αυτού βρήκαν οι βρετανοί αρχαιολόγοι και πριν από αυτούς παρόμοια αντικείμενα ανέσκαψαν οι Goekop και Vollgraff το 1904.³³ Όλα αυτά βρίσκονται σήμερα στο μουσείο της Ιθάκης. Άλλα ευρήματα από παλιότερες ανασκαφές σκορπίστηκαν σε διάφορα μουσεία ή χάθηκαν τελείως. Μεταξύ των ευρημάτων αυτών υπάρχει ένα χάλκινο ξίφος που χρονολογείται στον 12ο π.Χ. αι.³⁴ Οι Βρετανοί βρήκαν επίσης στις ανασκαφές τους μυκηναϊκή κεραμική του 12ου π.Χ. αι.³⁵

Εκτός από τα ευρήματα, υπάρχουν στο λόφο του Αετού εκτεταμένα λείψανα οχυρώσεων διαφόρων εποχών. Η χρονολόγησή τους δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα, αλλά θα απασχολήσει την αποστολή μας στα επόμενα χρόνια. Είναι όμως βέβαιο ότι αντιπροσωπεύουν δουλειά πολλών αιώνων. Τέτοια έργα δεν έχουν γίνει πουθενά αλλού στην Ιθάκη. Ο Αετός είναι λοιπόν το μόνο μέρος που παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση από τον 12ο π.Χ. αι. μέχρι τα Ρωμαϊκά χρόνια. Όλα αυτά αποδεικνύουν τη σπουδαιότητα

31. Π. Καλλιγιάς, *ό.π.*, 61-62.

32. *υ* 276-278.

33. Vollgraff, *ό.π.*

34. Π. Καλλιγιάς, *ό.π.*, 50, Σχεδ. Ι Βρετανικό Μουσείο αριθμ. 2753.

35. Heurtley, «Excavations at Ithaca, I: LH III-Protogeometric Cairns at Aetos», *Annual of the British School at Athens*, 33 (1932) 38-40· Benton, «Further Excavations at Aetos», *στο ίδιο*, 48 (1953) 267.

του τόπου και μας πείθουν ότι η ομηρική πόλη ήταν στο διάσελο του Αετού. Χρειάζεται βέβαια ακόμα μια απόδειξη: ότι υπάρχουν στον Αετό μυκηναϊκά του 13ου π.Χ. αι., την περίοδο που σχετίζουμε με τα γεγονότα του Τρωικού πολέμου και με τον Οδυσσέα.

Γεννιέται λοιπόν το ερώτημα γιατί δεν έχουν βρεθεί παλιότερα μυκηναϊκά; Μήπως υπάρχει η απάντηση στον Όμηρο; Ο ποιητής όχι μόνον είναι βέβαιος για τη θέση της πόλης σε χαμηλότερο επίπεδο σε σχέση με το παλάτι, αλλά περιγράφει με κάποια λεπτομέρεια το ίδιο το παλάτι.³⁶ Το αν έχει δίκιο ο Όμηρος μόνον η αρχαιολογική σκαπάνη θα μπορέσει να μας το πει. Τέτοιες λεπτομέρειες μπορεί να μην είχαν διατηρηθεί σωστά στην προφορική παράδοση. Αλλά για την ύπαρξη της μυκηναϊκής πόλης στον Αετό δεν πρέπει να αμφιβάλλουμε.

Δεν το θεωρώ περίεργο ότι δεν έχουν βρεθεί μυκηναϊκά μέχρι τώρα: η συνεχής χρήση του χώρου για κατοίκηση επί 1.200 χρόνια μετά τη μυκηναϊκή εποχή ήταν ικανή να εξαλείψει τα πραιομότερα ίχνη, επειδή το επικλινές έδαφος διευκολύνει την εξαφάνιση οικοδομικών λειψάνων. Οι συχνοί σεισμοί και κατολισθήσεις, που είναι χαρακτηριστικά στην Ιθάκη, δεν βοηθούν επίσης καθόλου στη διατήρησή τους. Απόδειξη ότι στις ανασκαφές του Αετού βρίσκεται συνήθως ένα μόνο στρώμα κατοίκησης και από κάτω φυσικό έδαφος, ενώ σε ανασκαφές σε ομαλά εδάφη διατηρούνται οι διάφορες εποχές σε επάλληλα στρώματα.³⁷ Αλλά δεν υπάρχει λόγος για απαισιοδοξία: αν και η εξαφάνιση οικισμών είναι φαινόμενο συχνό στην Ελλάδα, συνήθως μένουν αρκετά ευρήματα για αρχαιολογική ανασκαφή και μελέτη. Έτσι πιστεύω ότι με υπομονή και επιμονή θα έχουμε τελικά την απόδειξη που ζητάμε.

36. Το παλάτι του Οδυσσέα αναφέρεται σε πολλά μέρη της Οδύσσειας, ειδικότερα όμως στο α και στο β. Βλ. επίσης ρ 28-30, ρ 266-268.

37. Για τα πρώτα αποτελέσματα των ανασκαφών της αποστολής μας στον Αετό βλ. *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών για το 1984*.

THE HOMERIC GEOGRAPHY OF ITHAKA

(Summary)

THE IDENTIFICATION of the town Ithaka, the principal setting of the *Odyssey*, is the key to understanding Homer's geographical remarks about the island. Numerous archaeologists have gone to Ithaka in an attempt to locate the Mycenaean town. Schliemann went in 1868 and again in 1878. Dörpfeld tried repeatedly in 1900 and out of frustration created the theory that modern Ithaka is not the same island as the Ithaka of Homer; this theory is the basis for the so-called Ithaka question. In the 1930's, the British School of Archaeology excavated extensively on the island and provided sufficient evidence to refute Dörpfeld: the island is indeed Homeric Ithaka. But the British were unable to find the Mycenaean town and the Ithaka question has remained unresolved. In 1984, the *Odyssey Project* was formed under the auspices of the Archaeological Society of Athens and Washington University in St. Louis with the aim of reexamining the Ithaka question and locating the Mycenaean town. The main focus of the project is the excavation at Aetos (see the *Ergon* of the Archaeological Society of Athens for the results of the 1984 season). In this paper I propose a fresh analysis and interpretation of the geographical indications about Ithaka in the *Odyssey*.

Homer describes the location of the town by the epithets *amphialos*, «commanding two seas» and *hyponeion*, «below Mt. Neion». Only the site of Aetos, located at the narrow isthmus that connects the two parts of the island, corresponds to this description and it is here that most archaeologists have searched for the town, starting in 1805 with Gell who was followed by Schliemann and Vollgraff; even Dörpfeld and the British began their search here. Another school of thought, placed the town in northern Ithaka: Leake, followed by Heurtley, Benton, and others believed that the town was located in the area of Stavros even though this meant shifting many Homeric localities to the north. The survey and excavation by the *Odyssey Project* in 1984, however, confirmed that the Mycenaean town was

located at Aetos enabling us to cohesively interpret the Homeric geography of the island.

The two mountains of Ithaka, *Neriton* and *Neion*, can be convincingly identified with Mt. Anogi in the north (elevation 808 m), and Mt. Merovigli in the south (elevation 670 m) respectively. The main harbor of Ithaka, *Phorkys* (sometimes called simply «harbor of the town» by Homer) is the modern Vathy, one of the best natural harbors in Greece. A second harbor, *Reithron*, is tentatively identified with the Gulf of Aetos or Molo.

There is already general agreement about the localities in the southern part of the island: the farm of Eumaios was in the valley of Marathia, the spring of Arethousa and Raven's Rock were nearby on the east coast, and the anonymous harbor where Telemachos landed upon his return must be Port Andri. The cave of the Nymphs may be identified with the modern Marmarospilila.

In the *Odyssey*, there seems to be only one settlement in northern Ithaka, the farm of Laertes. It is likely that the Mycenaean remains excavated by the British near Stavros belonged to this settlement.

The most difficult problem has been the identification of the island Asteris, where the suitors waited in ambush for Telemachos. According to most, Asteris is the islet of Daskalio, located near the north coast of Kephallenia. On the basis of a new interpretation of the Homeric text, it is proposed here for the first time that Asteris is the small island of Perapigadi, located opposite the spring of Arethousa. This identification solves many problems and confirms the credibility of Homer.

Finally, a new interpretation is proposed about the much-discussed passage of ι 21-28 in which Ithaka is described as being «the westernmost» of the Ionian islands. In my view, Homer had in mind the location of Ithaka relative to the route followed by the mariners of his time: departing from Kyllene of Elis they traveled in a northwesterly direction towards Kephallenia and continued along its eastern coast until reaching Ithaka, the furthestmost of the islands on their route.